

ELEKES LAJOS

Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon

Harminc esztendeje nem csökken a tudományos kutatók érdeklődése a rendiség és az állam rendi kormányzata iránt. A Comité International des Sciences Historiques égisze alatt működő bizottság kiadványai, valamint a hozzájuk kapcsolódó s a kutatók széles körének eredményeire támaszkodó munkálatok igen tekintélyes forrásanyagot tártak fel és sok érdekes részkérdést világítottak meg — ugyanakkor számos további kutatást követelő problémát emeltek napvilágra — mind a vizsgált témakör egészének általános vonatkozásai, mind pedig (különösen) egyes nyugat-európai országok konkrét fejlődésbeli viszonyai tekintetében.¹ A római és a stockholmi történészkongresszusok örvendetesen tanúsították ezt a gyarapodást és egyben a kutatások megfelelő folytatását ígérik, alkalmasint az eddiginél tágabb körben, mind forrásanyag mind elvi-elméleti alapozás tekintetében szélesebb bázison. A munkából a magyar történetkutatás így igyekszik kivenni a maga részét.

A magyar történetkutatásban a rendiség és a rendi kormányzat vizsgálatainak nem jelentéktelen előzményei vannak. A régebbi szakirodalom azonban, kevés kivétellel, túlnyomórészt közjogi, jogtörténeti illetőleg alkotmánytörténeti vonatkozásaiban vizsgálta a problémát. Viszonylag későn s kevesen figyeltek fel a társadalmi bázis, a strukturális összefüggések olykor rejtett, ám a korszerű kutatás szempontjából annál fontosabb kérdéseire. Az újabb kutatások, a nelyeket javarészt már a marxizmus szelleme, történet szemlélete irányít, érhetően főleg éppen ez utóbbiakat törekszenek feltárni és megvilágítani. Az utolsó tíz-tizenöt év tudományos terméséből kiemelkedő fontosságúnak, anyagbeli gazdagságuk és elemző értékeik alapján kiemelkedőnek tartjuk Mályusz Elemér tanulmányait a magyar feudális állam Zsigmond és Hunyadi kori kormányzati rendszeréről. Tanulságos részeredményekkel rendelkezünk fiatalabb kutatóink, így Gerics József és Kubinyi András munkássága nyomán a kormányzatnak a rendi átalakulást megelőző s részben előkészítő formáiról, illetőleg a rendi keretek közt megkísérelt központosítás egyes intézményeiről s az átalakulás társadalmi hátterének

¹ A Comité égisze alatt a harmincas évek óta működő bizottság: *Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États*. Működése nyomán számos közös kiadvány és egyes országoként indított kiadvány-sorozat, feldolgozás illetőleg forrásközlés keletkezett. Ezt követte 1950-ben ugyancsak a Comité égisze alatt a *Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, amely a tárgyra vonatkozó nyugat-európai és amerikai kutatásokat igyekszik összefogni. A kutatások főbb eredményeiről hasznos összefoglalás található a római történészkongresszus anyagában: *H. M. Cam—A. Marongiu—G. Stökl*: Recent work and present views on the origins and development of representative assemblies. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma. 1955. Relazioni. Vol. I. Tárgyunkat érintően figyelmet érdemelnek a római és a stockholmi kongresszusokon a feudális állam fejlődésére, nevezetesen az abszolutizmusra vonatkozó bemutatott anyagok és a hozzájuk kapcsolódó viták. Az utóbbi kérdéskörre magyar részről vö. *Történelmi Szemle* 1959. 467. s köv. l., illetőleg az alább idézendő irodalmat.

egyes vonatkozásairól.² Nem mondhatjuk, hogy nem maradtak tisztázatlan sőt úgyszólván feltáratlan kérdések. Ellenkezőleg, az eredményes kutatások egyik legfontosabb eredményének éppen az látszik, hogy új összefüggések felderítésével új tennivalókra, további munkálatok szükségére hívták fel a figyelmet. Remélni lehet, hogy a szükséges kutatások a jövőben megfelelő erővel és ütemben folytatódnak s az eddig tisztázatlan vagy nem kielégítően tisztázott kérdések megnyugtató megoldását eredményezik. Az eddigi eredmények alapot adnak arra, hogy megközelítő pontossággal vázolhassuk a fejlődés fő vonalait, vázlatosan az előzményeket, részletesebb és biztosabb ismeretek alapján a XV. század első felének és derekának viszonyait, ismét csak vázlatosan — nem egy vonatkozásban még csak hipotetikusan — a XV. század végének s a XVI. század elejének, ennek a magyar állam és a magyar nép fejlődésében egyébként olyannyira fontos időszaknak az állapotait. Egyúttal módunkban áll jelezni a további tennivalók s a megközelítések útjában álló kutatási problémák közül a főbbeket.

Jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon a szorosabban értett rendi fejlődés — egyes XIII. századig visszanyúló előzményeit nem számítva — a XIV. században indult meg és a XV. század elején bontakozott ki. Ez a fejlődés eredményezte a XV. század derekára a feudális állam rendi formájának, rendiképviseleti kormányzatának létrejöttét. A fejlődés főbb vonalai, állomásai ismeretesek, noha nem egy vonatkozásuk még felderítésre, további megvilágításra vár.

Újabb történetíróink egybehangzó véleménye szerint a XIII. század (közelebről a század közepétől) egyfajta átmenet időszaka a magyarországi feudalizmus fejlődésében. A formáció „korai” szakasza véget ér, kibontakoznak az „érett”, a „kiteljesült” feudalizmus jellegzetes viszonyai. A jobbágyparaszti gazdálkodásban uralkodóvá lesz a telekrendszer; az adózásban a járadék korábbi formái, a robot és a már előbb túlsúlyra jutott termékszolgáltatás mellett megjelenik és mind a földesúr mind egyéb adóztatók: állam és egyház viszonylatában terjedni kezd a pénzbeli teher. Az egyszerű árutermelés kezdeti fejlődésének megfelelően terjednek az áru- és pénzviszonyok; a munkamegosztás fejlődése az ipar (a céhes illetőleg egyelőre a céhet közvetlenül megelőző formákban tömörülő középkori ipar) fokozatos különválását eredményezi; fejlődésnek indulnak a — középkori értelemben — „fejlett” iparral, kereskedelemmel rendelkező városok, s mellettük szaporodnak a mezőgazdasághoz még szorosan kötött, de már a polgári foglalkozásokat is fejlesztő, városias útra induló félfalusi-félvárosi mezővárosi települések.³

² *Mályusz E.*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957, és kny.; *Uő.*: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle 1960. (Németül: *Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* I. Bpest. 1960); *Gericis J.* idevágó tanulmányai közül különösen: A királyi bírói jelenlét a XIII.—XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közöny 1962; *Kubinyi A.* tárgyunkat érintő dolgozataiból a kincstartósági működését tárgyalók mellett (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bpest. 1957, Levéltári Közlemények 1958); vö.: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bpest. 1963.

³ A magyarországi fejlődés fő vonalainak nem csupán anyagukban, hanem szempontjaikban is leghasználhatóbb, legmodernebb összefoglalásai *Molnár E.*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest. 1949, *Elekes L.—Lederer E.—Székely Gy.* Magyarország története. I. Bpest. 1961 (egyetemi tankönyv), illetőleg rövidebb áttekintésben *Molnár E.—Pamlényi E.—Székely Gy.* (szerk.): Magyarország története. I. Bpest. 1964. — A rendiség és az állam fejlődésének alább érintendő problémáit tárgyaltam egy korábbi tanulmányomban: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozá-

A gazdaság és társadalom szerkezetének ezek az alapvető fontosságú változásai természetesen éreztetik hatásukat a feudális felépítmény viszonyaiban, az uralkodó osztály rétegeinek helyzetében és egymás közti kapcsolataiban valamint az állami intézmények, a kormányzati módok ezekkel összefüggő változásaiban. A század elején felbomlik, a század második felében eltűnik a korai feudalizmus időszakában jellemzőnek tartott „nagy” — relatíve nagy, még inkább annak látszó — királyi hatalom, amely az uralkodói birtok relatív túlsúlyán nyugodott és általában a gazdasági-társadalmi viszonyok kezdetlegességével állt összefüggésben. A relatív túlsúly áttolódik az egyházi majd egyre inkább a világi nagybirtokra, aminek első következménye, hogy az állami tisztségeket annak tulajdonosai sajátítják ki s hogy részben ennek, részben magánhadseregeik segítségével is alátámasztott, minden téren növekvő hatalmuknak révén döntő befolyásra tesznek szert a királyi tanácsban és általában az államügyek irányító intézésében. A század végén az uralkodó éppen csak „primus inter pares”; az államot darabokra szabadalja a széttagoltság szélső formája, a tartományi-tartományúri rendszer; az országrészeket birtokló vagy ellenőrző tartományurak, a Csákok, Henrikfiak, Abák és társaik mint igazi kiskirályok vezetnek udvartartást, gyakorolnak államfői jogokat és lépik át az „igazi” király iránt kötelező hűség feudális korlátait. Belső befolyásuk óriási arányú növekedésének egyik emelője az a nyugati vazallitásra emlékeztető, Magyarországon familiaritásnak nevezett függőviszony volt, amelynek folyamatos kiépültével az uralkodó osztály közép- és kisbirtokos elemeinek zöme valamelyik nagyúr uszályába került, s fegyveres vagy egyéb feudális úri szolgálatot teljesítő hűbérsévé vált.

Bár a vazallusviszonynak, e viszony familiaris formájának voltak előzményei, terjesztése ellen a XIII. század elején, első felében az uralkodó osztály közép- és kisbirtokos elemeinek jelentős része tiltakozott. Elterjedt sőt úgyszólván általánosnak tekinthető felfogás szerint ezzel függ össze (egyéb motívumokról itt nem szólva) a királyi serviensek mozgalma, amely az 1222. évi Aranybulla kiadását eredményezte; ezzel függ össze a zalai serviensek néhány évvel későbbi szervezkedése, amely a megyei bíraskodás átalakításának, a később országosan elterjedő szolgabírói intézmény megalapozásának, távlatában pedig a felbomlott királyi megye helyén a nemesi megye szervezésének kezdeti lépéseit jelzi. Mint régóta tisztázott, az uralkodó osztály kis- és középbirtokos (és részben nagybirtokos, de a nagyurak közé nem sorolható) elemeinek szervezkedése, vagyona, jogai és kiváltságai biztosításáért illetőleg kiterjesztéséért folytatott harca vezet a század folyamán a felette különböző helyzetű elemekből álló, a továbbiakban azonban bizonyos tekintetben, egyebek közt éppen a későbbi rendi küzdelmek vonatkozásában egységnek tekinthető „köznemesség” — forrásainkban többnyire egyszerűen: nemesek, nobiles — kialakulásához. Ennek létrejöttével párhuzamosan szilárdul meg az uralkodó osztály legfelső, leghatalmasabb, számra kiesiny rétegeinek elnevezésére a „bárá” kifejezés, szűkebb értelmében („országbárá”, barones regni), állami főtisztviselő, tágabb — ám az előbbivel csaknem egybeeső — értelmezésben egyszerűen: nagyúr. A XIII. szá-

sainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bpest. 1962 (Fontosabb részei franciául: *Studia Historica* 53. sz.), és egy e tanulmányom írásakor sajtó alatt álló, a magyar állam történetét megalapításától Mohácsig tárgyaló könyvemben. A továbbiakban főleg az ott kifejtett szempontokat követem.

zad végén a leghatalmasabb bárók egyúttal kiskirályok, nem csupán a főtisztségek viselői vagy kisajátítói, hanem egyben az ellenőrzésük alá vont területeken államfői hatalmat gyakorló, uralkodói jogokat bitorló tartományurak. Valamennyi báró — sőt hovatovább valamennyi nagybirtokos — élvezi a kiterjedt immunitas jogát, vagyis azt a kiváltságot, hogy saját birtokán adóztatás, bírászkodás tekintetében állami jogokat gyakorolván, azt kivonja az állami megbízottak hatásköréből. Sokuk még a pallosjogot: a főbenjáró vétségért hozott halálos ítélet végrehajtásának jogát is megszerzi és gyakorolja. Különbözőleg már ekkor kialakul a később elvileg, törvényesen elismert feudális joggyakorlat, amelynek értelmében a főbenjáró vétségek kivételével minden birtokos maga — illetőleg az úriszék — illetékes ítélni jobbágyai ügyeiben. Ezzel és a hadügy — a földesúri magánhadseregek — valamint az adóztatás (többek közt az állami adók földesúri kisajátítása) párhuzamos fejlődésével kialakul az a feudális eme szakaszán jellemző berendezkedés, amelynek értelmében elvileg minden birtok, gyakorlatilag legalábbis minden nagybirtok „állam az államban”.

Régebbi történetírásunkban sok vitára és sok félreértésre adott alkalmat a fentebb röviden jelzett tények értelmezése és értékelése. A félreértések nem csekély részét a régebbi kutatók egyoldalúan közjogi szemlélete, a források adatainak ebből fakadóan egyoldalú, sőt olykor gyökeresen téves magyarázata okozta. Az ilyen természetű hibákra már egyes korábbi kutatók — Szekfű, Mályusz és mások — rámutattak és az ilyenekből eredő félreértéseket alapjukban helyesbítették. Újabb történetírásunk — mindenekelőtt Molnár Erik útmutatásai nyomán — főként azzal vitte előbbre a kutatást, hogy hangsúlyozta a szoros összefüggést a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok változásaiiban. E lényegi szempont többé-kevésbé következetes érvényesítésével sikerült a korábbinál teljesebb és hitelesebb képet alkotnia a XIII. század sajátos átmeneti időszakának lényegéről, társadalmi és politikai átalakulásának fő jellegzetességeiről. Mindamellet jogosnak véljük az aggályt, hogy egyes, nem is éppen jelentéktelen összefüggések értelmezése, értékelése tekintetében még nem sikerült teljesen kiküszöbölni a félreértés lehetőségeit. Nem csupán arról van szó, hogy eddig nem történt meg valamennyi forrásadat rendszeres, aprólékos elemzésen alapuló feldolgozása (az államapparátus vonatkozásában ez most folyó és ezután folytatandó rész kutatások feladata); gondot okozhat az is, ha fogalmaink, amelyeket elemző-értelmező munkánkban használunk, nem eléggé s nem egyértelműen tisztáztak. Más országok újabb és régibb szakirodalmának, folyó vitáinak példáját sem hagyva figyelmen kívül, ilyenféle aggodalmunk támadhat mindjárt egyes alapvető fogalmak, például a „rend” mint feudális társadalmi, politikai kategória használata körül. Nem szólnunk a félreértések olyan lehetőségeiről, amelyek egyes társadalmi vagy politikai általános kategóriák — mondjuk: állam vagy akár társadalom — későbbi, esetleg éppen mai (konkrét és korhoz kötött) értelmezésének történetiellen visszavetítéséből származhatnának. Jóllehet egyes kiváló, főleg nyugati szakemberek szükségesnek tartják, hogy óva intsenek az ilyen visszavetítés — sőt tovább, általában az ilyen kategóriák használata — veszedelmétől, magunk azt tartjuk, az általános kategóriák használata nem mellőzhető, a konkrét elemzés pedig kellőképpen megóv a történetiellenesség és a torzítás valóban súlyos hibáitól. Más a helyzet, ha a használt fogalom, adott esetben a feudális „rend” fogalma önmagában sem tiszta, a szakirodalomban sem egyértelműen használatos. Ez a legpontosabb elemzés mellett is félreértések forrása lehet, mint nem egy példa mutatta és mutatja napjainkban

is. (Közbevetőleg említjük: az a gyanúnk, hogy a magyar történetírásban a XIII. századi nemesi rétegharcok értelmezése, rendi vagy nem rendi jellegűnek minősítése körül folyt s nem egyszer meddő viták nem csekély része is ilyen fogalmi tisztázatlanságra vezethető vissza.) Részben hazai, részben külföldi viták tanulságai nyomán szükségesnek érezzük, hogy — részletes okfejtést ezúttal mellőzve — röviden jelezzük, mit értünk a feudális „rend” illetőleg a kormányzat rendi formája fogalmán.

Abban a kérdés minden kutatója egyetért, hogy a (feudális) „rend” fogalma jogi helyzetet, éspedig örökletes jogi helyzetet, többnyire valamely kiváltságon alapuló, illetőleg ilyenrel kifejezett örökletes jogi helyzetet jelöl. Ezzel meg lehet határozni a fogalom egyik leglényegesebb, mindenestre legszembeeszkőbb tartalmi kritériumát. De korántsem valamennyit. A probléma ott kezdődik, ha azt próbáljuk meghatározni: mikor, milyen körülmények közt tekinthető a kiváltságban kifejezett, örökletes jogi helyzet rendi jellegűnek. Mert hiszen nem minden kiváltságot, örökletes jogi állapot rendi jellegű. S nem minden rendi jellegű viszony, intézmény, berendezkedés jut tételen szabályozott, írásban összefoglalt, örökletes jogi kifejezésre. Mi az, amit ilyen körülmények közt a további, pontosabb meghatározásnál döntő ismérvek minősíthetünk? A szakirodalomban világszerte folyó viták, amennyiben a rendiség lényegének problémáját érintik, voltaképpen az imént jelzett kérdés körül folynak.

Mint egy korábbi tanulmányomban alkalmam volt kifejteni, a magam részéről úgy vélem, hogy a rendiség az „érett” feudalizmus terméke. Egyes előzményei — például egyes utóbbi renddé szerveződő rétegek, elemek némely kiváltságai — visszanyúlhatnak a feudális fejlődés korábbi szakaszára, de maga a rendiség, kifejezett formájában, nem jöhet létre az egyszerű árutermelés kifejlődése, az ennek nyomán fellépő gazdasági, társadalmi, politikai változások nélkül. Ellenkezőleg, azokkal szoros összefüggésben, mintegy azok talaján s részint azok összegezéséeként keletkezik. Tehát viszonylag késői képződmény, relatíve fejlett gazdasági-társadalmi viszonyok függvénye és kifejezője. Kialakult rendszerébe átépíti az előző korszak számos jogi és egyéb hagyatékát, ezeket azonban más összefüggésbe állítja és ezáltal tartalmilag módosítja. Egésze tehát — egyes elemeinek régebbi eredete, korábbi jelenségekkel kimutatható egyezése alapján — az egyszerű árutermelés kialakulását, az „érett” feudalizmus kifejlődését megelőző időkre nem vetíthető vissza.

Hajlunk arra, hogy a rendiségben az „érett” feudalizmus (legalábbis európai formája) jellegzetes jogi-politikai, tehát felépítmenyi jelenségét lássuk. A rendi jellegű — örökletes kiváltsággal összefüggő — rétegszerű tagozódás általánosan jellemzőnek tekinthető az európai feudális társadalmak fejlődésének megfelelő fokán. Nézetünk szerint nem szól ez ellen, ha megállapítjuk, hogy az egészében jellegzetesen horizontális, rétegszerű tagozódást a vertikális összefüggések különböző szálai bonyolítják, akár az előző idők vazallus-piramisának hagyatéka, akár a következők uralkodó-alattvaló, föl- és alárendeltségi viszonyainak előzménye gyanánt. S nem szól ellene az ugyancsak helytálló megfigyelés, amely szerint a rendiség számos helyi (részben különállást jelentő) privilégiumot olvaszt rendszerébe, sőt maga is alkot ilyeneket. Megítélésünk szerint az összkép lényegi, jellegzetes vonásain mindez nem változtat. Még kevésbé változtat az a sokak részéről fontosnak, sőt döntőnek tartott tény, hogy a rendi kiváltság nem mindenütt, nem egyformán jutott országos szintű, egységes írott jogi szabályozásig. Magának a rendiségnek helyi viszonyoktól függő fejlett vagy kevésbé fejlett alakja mellett összefügg ez a jogrend és az írásbeliség ugyancsak helyi körül-

ményekben gyökerező sajátosságaival. Nem kizáró ok, amennyiben a tények megengedik az adott társadalmi képlet rendi jellegűnek minősítését.

Felfogásunk szerint tehát a feudális „rend” fogalma olyan rétegszerű társadalmi képletet jelöl, amely (legalább Európában) az „érett” feudalizmusra jellemzően az egyszerű áruterelés — illetőleg az ezzel összefüggésben fellépő gazdasági, társadalmi, politikai változások — talaján keletkezik és kiváltságban kifejezett örökletes jogi helyzetet biztosít. A feudális „rend” létrejöttében és további fejlődésében lényeges szerepet játszik az a küzdelem, amelyet részesei a kiváltságaikban kifejezett gazdasági és egyéb előnyök, érdekek biztosításáért, illetőleg lehető kiterjesztéséért folytatnak. Mihelyt ez a küzdelem eléri a törvényhozás, az állami politika szintjét, természetesen vonja maga után a fejlődő rendek részéről a törekvést az állam irányításának, kormányzatának közvetlen befolyásolására. Ez a törekvés a kiindulópontja a feudális állam szervezete és kormányzata rendi jellegű átforgalmódásának. Közvetlen kiindulópontból beszélünk, tágabb értelemben ugyanis a folyamat alapja tágabb és mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggésekben, az áru- és pénzviszonyok fejlődésével kapcsolatosan végbemenő átalakulás egészében, az osztályviszonyok átalakulásában s nem utolsó sorban az osztályellentétek, az osztályharc fejlődésében keresendő. Mindezekhez képest alárendelt, bár esetenként meghatározónak látszik — nem egy kutató véleménye szerint valóban meghatározó, nézetünk szerint pedig olykor csakugyan fontos, de önmagában sohasem döntő — egyes uralkodók, tanácsosaik vagy kormányzatuk állásfoglalása, esetleg kezdeményező fellépése a rendek kormányzati szerepének kialakítása vagy szabályozása tekintetében.

Magyarországon a XIII. század: átmenet a korai feudalizmusból az „érett” feudalizmusba. Kimutathatók a városi fejlődésnek az ipar elkülönülésével összefüggő lépései, de számottevő városiasságról még nem beszélhetünk, a városok renddé szerveződéséről természetesen még annyira sem. A kiváltságoltak közül számosan rendelkeznek olyan jogokkal, amelyek később beolvadnak a rendi jogba, ezek azonban egyelőre, önmagukban nem tekinthetők rendi jellegűnek. Az egyház, pontosabban az egyházi vezetők ilyenféle kiváltságai jórészt a klérus testületi különállásából és a korai feudalizmusban játszott kiemelkedő szerepéből származnak. A világi birtok, főként a nagybirtok „állam az államban” jellege, valamint az immunitas rendszere ugyancsak az előző időszak hagyatékának tekinthető, legalábbis annak viszonyaiban gyökerezett, noha teljes kiterjedését később érte el. S bár különböző elemi szinten beolvadtak a későbbi rendi jogba, önmagában nem fogható fel úgy, mint kialakult rendi viszonyok létezésének bizonyítéka. Nem fogható fel így azok a rétegharcok sem, amelyek az uralkodó osztályon belül egyrészt a hatalmasok különböző csoportjai, másrészt általában a hatalmasok és a nyomásuk ellen tiltakozó gyengébbek — sommásan: nagyurak és köznemesek — közt folytak s a század végén helyel-közzel igen erőteljesnek látszó megnyilvánulásokig jutottak. A századvég nemesi gyűlései a régebbi kutatók némelyikét a százötven-kétszáz évvel későbbi rendi gyűlésekre emlékeztették. Megítélésünk szerint nem tekinthetők rendi jellegűnek, legfeljebb a később, más körülmények közt kibontakozó s immár valóban rendi jellegű fejlődés előzményeinek. Körülbelül olyan mértékig, amint az immunitas felfogható a később kialakuló rendi jog előzménye, részösszetevője gyanánt.

A XIV. század első felében az Árpád-ház kihalását követő interregnum, dinasztikus trónharcok és feudális pártháborúk elesitultával a központi hatalom átmeneti, viszonylagos megszilárdítása következett. Történetírásunk azért

nevezi ezt a megszilárdítást viszonylagosnak, mert bár felszámolta a széttagoltság tartományi formáit, nem szüntette meg a széttagoltságot és az anarchiát, sem ezek fő okozóját, a nagybirtok „állam az államban” jellegét. Ellenkezőleg, ez a század folyamán inkább erősödni látszik. (Ekkor válik általánossá a földesúri bíráskodás, az úriszék intézménye. A bárók magánhadseregei sem tűnnek el, inkább erősödnek. Mindössze annyi történik, hogy az uralkodó bizonyos feltételek mellett — nem ellenszolgáltatás nélkül — ezeket is igénybe veheti az állam céljaira.) Az uralkodói hatalom átmeneti, viszonylagos megszilárdításának alapja a kiváltságoltak olyan rétegeinek összefogása volt, akik érdekeltséget vállaltak a tartományi rendszer s a hozzá kapcsolódó szélsően anarchikus jelenségek felszámolásában, illetőleg korlátozásában. Szorosan összefüggött az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, ami lehetővé tette a kincstár regale-jogon alapuló jövedelmeinek számottevő növelését. József Károly Róbert bánya-, pénz- és adóügyi reformjai erre támaszkodtak, s mint már a régebbi történetírás kimutatta, nem csupán jelentősen növelték a kincstári bevételeket, hanem részben új alapokra fektették az államháztartást, már amennyire e korban ilyenről egyáltalán beszélhetünk. A központi hatalom kiemelkedésének átmeneti jellege összefüggött viszonylagosságával, bázisának bizonytalanságával. A hatalom gyakorlásának módjában történtek ugyan bizonyos változások, de nem lényegi jelentőségűek. A tartományurak eltűntek, az uralkodó osztály vezető rétege kieserlődött. De az állam irányítása megmaradt a királyi tanácsban tömörülő, az országos tisztségeket birtokló s a legnagyobb birtoktestekkel rendelkező bárók kezén. Legtöbbjük új ember lévén, egyelőre támogatta az uralkodót. Utóbbi elődei mintájára a központi hatalom rovására igyekezett gyarapítani saját vagyonát, hatalmát és befolyását. Ennek során hovatovább iparkodott megszerezni a kincstár új bevételi forrásainak egyikét-másikat is. Mindezek eredményeképpen a század végére olyan állapotok keletkeztek, amelyek anarchikus jellegükben nem maradtak el az előző század végén megfigyeltektől. Abban különböztek tőlük, hogy nem vezettek a széttagoltság tartományi formáinak felújítására. A gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés túlhaladt ezen az állapoton, felújítását nem tette többé lehetővé, noha nem kétséges, hogy a nagyurak részéről nem hiányoztak az ilyen irányú tendenciák.

A század folyamán az egyszerű árutermelés tovább fejlődött. A városok ipara nőtt, a vezető városokban feltűntek és differenciálódni kezdtek az első céhek. A jobbágyparaszti gazdálkodásban új, intenzívebb földhasználati módok terjedtek. A parasztság növekvő része kezdte termékeinek egy részét piacon értékesíteni. Az adózásban a termékforma uralma mellett egyre erősebben terjedt a pénzforma, főként a század végétől kezdve. Egyidejűen megindult és a század végére számottevő mértékig haladt a parasztság differenciálódása. Nőtt a paraszti ellenállás a földesúri és egyéb terhekkel szemben. Ez a hagyományos formák: elköltözés, szökés stb. mellett eretnek ideológiával áthatott mozgalmakban nyilvánult meg, amelyek a következő században beletorkolltak a Magyarországon is elterjedő huszitizmusba. A parasztság elnyomásában és kizsákmányolásában egyaránt érdekelve volt az uralkodó osztály, a feudális földbirtokosok valamennyi rétege. De lehetőségeik nem voltak egyformák: a saját elnyomó apparátussal s amellettt egyéb lehetőségekkel — így például új telepítések érdekében átmeneti kiváltságok, könnyítések ígérétének lehetőségével — rendelkező nagybirtokosok kétségkívül kedvezőbb helyzetben volt a kisebbnél. A kisebb birtokú nemeseket ezen túl egyéb okok is nyugtalanították. A familiaritas ellen már nem tiltakoztak, csupán a senior megválasztásának jogához s ezen túl a királyhoz,

mint legfőbb bírójukhoz fűződő kapcsolatok fenntartásához ragaszkodtak. De érezték a nagybirtok nyomását, elégedetlenné tette őket, hogy az új rendből is főleg az hús hasznot. Elégedetlenségük leszerelését célozták az 1351-ben kiadott törvények, amelyek mind a nemesi birtokjogot, mind a jobbágyparaszti adózást a kisebb birtokosok érdekeinek szem előtt tartásával igyekeztek szabályozni.

Magát az 1351. évi törvényt még nem tekintjük rendi jellegűnek. A király és tanácsa adta ki, semmi jele rendi erők, szervezetek részvételének. A követelményben azonban, amely a törvény kiadását kiváltotta, felfedezhetők olyan mozzanatok, amelyek bizonyos fenntartással a századforduló táján kibontakozó nemesi-rendi törekvések kiinduló pontjának tekinthetők. Emellett a törvény egy olyan elvet mond ki, amely később más összefüggésben a nemesi-rendi jog sarkalatos principiumává lett. A nemesség egyes bizonytalan helyzetű elemeire kiterjesztvén az országban általánosuló nemesi jogokat, kimondja az „egyazon nemesi szabadság” (*una eademque libertas nobilium*) követelményét, amelyet később Werbőczy Tripartituma fogalmaz meg határozottabban, akkor már egyértelműen báróellenes éllel s annak a fikciónak — köznemesi vágnak — kifejezésekképpen, mintha az uralkodó osztály nagyon is különböző helyzetű elemei közt legalább jogi téren valóságos egyenlőség volna. Nem bizonyos, hogy az „*una eademque libertas*” elvét már első megfogalmazásakor így értették, de értelmezheték így is. Nem kétséges, hogy ez az értelmezés már jóval Werbőczy előtt, a XV. század rendi küzdelmei során kialakult, és a nemesi ideológia egyik jellegzetes vonásává vált.

A XIV. század utolsó két évtizedében, újabb trónviszályokkal súlyosbítva, ismét kitértek a nagyúri csoportok harcok, nyomukban elharapódtak az anarchia szélső formái. A nagyúri csoportok ekkor időleges szövetségekbe, ún. ligákba tömörülve igyekeztek érdekeiket, hatalmi törekvéseiket biztosítani. A ligák összetétele folyton változott, ami növelte a rendszerrel járó bizonytalanságot. A ligák rendszere azonban, mint a főhatalom gyakorlásának döntő eszköze, közel félszáz esztendeig fennmaradt. Alatta és részben ellene fejlődtek, bontakoztak ki azok az új erők, amelyeknek későbbi tömörülése elvezetett a feudális államvezetés új, rendi jellegű formáinak kialakulásához. Megjegyezzük, hogy a ligák rendszere nem magyarországi különlegesség; analógiái megtalálhatók Európa számos országában a fejlődés azonos fokán: a feudális államszervezet rendi formájának kialakulását közvetlenül megelőző időszakban. A rendszer viszonylag hosszú fennmaradása sem áll párhuzamok nélkül. S a fejlődés, amely végül megszűntetéséhez vezetett, analóg Európa más országainak rendi fejlődésével. Lényegét tekintve azonos is, noha ütemében és arányaiban sok eltérő, sajátos vonást mutat.

A XV. század első felében a városok, mezővárosok számottevő gyarapodása figyelhető meg Magyarországon. Újabb kutatások alapján úgy látszik, a század harmincas éveire a legfejlettebb városok létszáma elérte, egyeseké meghaladta az öt-hatezer főt; lakosságuknak immár legalább harminc százaléka, ha nem több, iparból élt. Előrehaladt a városi lakosság belső differenciálódása, helyenként éles harcok bontakoztak ki a városvezetés demokratizálásáért, a patríciusok korábbi egyeduralmának a céhes iparosok részesedésével való felváltásáért. Azonos jogú, hasonló helyzetű városok közt helyi szövetségek jöttek létre. A leg-erősebb városok harcot indítottak felső bíróságuk, a tárnokmester (*magister tavernicorum*) ítélőszékének olyan, számukra kedvező átalakításáért, hogy a nagyúr oldalán ne nemesek, hanem városi küldöttek ítélkezzenek. (E törekvés

csírái már a XIV. század végén kimutathatók. Sikereit a XV. század derekán királyi dekrétum rögzítette.) Később szokásossá vált, hogy országos jellegű tanácskozásokra — a XV. század derekától az akkortájt rendszeressé váló rendi országgyűlésekre — meghívják a vezető városok képviselőit. Történetírásunk e jelenségekben joggal keresi a városok rendi szervezkedésének, e szervezkedés eredményességének kezdeti jeleit.

A ligák elhatalmasodása, a bárók nyomásának növekedése idején, részben éppen ezzel szemben — s ezen túl, alapjában az erősödő jobbágyparaszti ellenállás letörésére — a köznemesség egyre határozottabb és erőteljesebb fellépése figyelhető meg. A köznemesi törekvések középpontjában ekkor is, mint hajdan, a megyei bíraskodás és igazgatás átalakításának kérdése áll. Számos úton, keresve a király, a központi hatalom támogatását is, törekszenek a köznemesek az őket vitálisan érintő ügyek, elsősorban a birtokpercek, utóbb az adószedés meg a katonai állítás intézésében, ellenőrzésében nagyobb befolyáshoz jutni. Törekvéseiket több-kevesebb következetességgel támogatja a központi hatalom, a király is, aki szükségképpen támaszt keres a nagyurak kényelmetlen nyomásával szemben, s ezt a támaszt egyelőre — nem előzmények nélkül — főként a köznemességben véli megtalálni. Király és köznemesség együttműködésének eredményeképpen már a századvég törvényhozása, különösen az 1397. évi, súlyos belpolitikai zavarok közt és amellet a nikápolyi csatavesztés után a török veszedelem árnyékában tartott temesvári országgyűlésből kiadott dekrétum számos olyan intézkedést hozott, amelynek nyilvánvaló célja a köznemesség helyi, megyei befolyásának növelése volt. Ez intézkedések legtöbbször ugyan papíron maradt, de későbbi hasonló, sőt az ekkor hozottakon túlmenő törvényes és kormányzati rendszabályok kiindulása és konkrét köznemesi-rendi követelések, küzdelmek jogi alapja lett.

A köznemesség politikai törekvése, király és köznemesség együttműködése hamarosan túlnőtt a megye keretein. Már a XV. század elején kialakult a gyakorlat, hogy bár a törvényeket továbbra is a király és a jórészt nagyurakból álló tanács adta ki, a javaslatot előzetes véleményezésre megküldték a megyéknek. Ennek első, mai tudásunk szerint egyelőre elszigetelt példája Zsigmond 1405. évi dekrétumával kapcsolatban ismeretes. Hasonló, immár tágabb körű eljárás nyomait fedezhetjük fel az 1433/35. évi törvényhozás előkészítésével kapcsolatban. A XV. század derekán, újabb kormányzati zavarok — trónharcokkal súlyosbított nagyúri pártharcok — mellett a török fenyegetés nyomasztóvá növekedésének és az osztályharc nagyarányú élesedésének körülményei közt az országgyűlések rendszeressé váltak. 1439/40 után úgyszólván egymást érték az immár valóban rendi jellegűnek (egyre világosabban annak) tekinthető helyi és országos gyűlésezések, amelyekben a köznemesség olykor tömegesen, olykor megyénként néhány küldött útján vett részt, emellett rendszeresen részt vettek a nagyobb városok képviselői is. A század derekától irratlan szabállyá vált, hogy törvényt többé nem a tanács, hanem csak a király és az országgyűlés együttesen hozhat. A későbbiről ismert gyakorlat szerint a királyra tartozik a javaslattevés, a gyűlésre a tárgyalás és jóváhagyás (vagy elutasítás), ismét a királyra a törvényes rendelkezést magában foglaló dekrétum kiadása. Ennek a szisztémának létrejöttével és megszilárdulásával — nagyjából a XV. század derekán — nézetünk szerint lényegében lezárul a hosszantartó folyamat, amelynek eredménye a feudális állam rendi formájának, rendi irányításának (a nyugati szakirodalom néhány képviselőjénél „rendi dualizmus” néven említett kormányzati rendszernek) kialakulása volt.

A szakirodalomban vita tárgya, miben keresendő az ilyen természetű átalakulás lényegi oka. Mint másutt módomban volt bővebben kifejteni, felfogásom szerint a rendek (a rendeknek megfelelő képződmények) részesedése az állam irányításában természetes és szükséges a fejlődés meghatározott fokán. Velejárója, következménye ez a rendek kialakulásának és megerősödésének, aminek alapja viszont — mint fentebb röviden utaltunk rá — a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak az „érett” feudalizmus körülményeiben gyökerező, az áru — pénzviszonyok kezdődő kibontakozásával összefüggő fejlődése. E fejlődés során bonyolultabbá válnak az osztályviszonyok, élesedik az alapvető ellentét földesurak és jobbágyaik közt, erősödik s nagy — többnyire már országérszi vagy éppen országos méretű — felkelések küszöbéig ér a jobbágyparaszti osztályharc, amelyet ekkor több-kevesebb határozottsággal városi, mezővárosi elemek is támogatnak. Mindez szükségessé teszi a feudális állam, mint feudális erőszakapparátus erősítését, rendező-szabályozó és mindenekelőtt: elnyomó szerepének hatékonyabb érvényesítését. A hatalom gyakorlásának korábbi formáival szemben ezt hivatott biztosítani a rendi kormányzat, ami — sokak felfogásától eltérően szükséges hangsúlyozni — létrejöttékor erősödést jelent az állam szempontjából a kormányzat bárói rendszeréhez, vagy éppen a széttagoltság tartományi alakjához képest. Mint már utaltunk rá, a rendiség, a rendi kormányzat az előző időszak számos elemét konzerválja, magába olvasztja (így a széttagoltság nem egy maradványát is); egészében ennek ellenére az állam kormányzati egységének, erői összefogásának jóval több lehetőségét nyújtja, mint az előző forma. Egyes államok sajátos fejlődése szempontjából igen fontos lehet, de a lényegen, az általánosnak tekinthető összefüggéseken nem sokat változtat, melyik országban mennyire erősek, szívósak a széttagoltság maradványai a rendi szervezet új keretei közt. Úgy látszik egyes országokban — legalább eleinte — maga a rendiség is tartományi keretek közt erősödött, emellett országos megnyilvánulásai sokáig másodrendűek. (Mint ismeretes, a Német Birodalomban ez az állapot tartósodott.) Magyarországon ezzel szemben az országos megnyilvánulások látszanak jelentősebbnek, ezek mellett a helyi jellegűek hamar háttérbe szorulnak, nem tekintve itt a speciális fejlődésű szlavón területeket és talán részben Erdélyt. Nézetünk szerint a magyarországi fejlődésnek ez a szembevető vonása specifikus okokkal, főként a külső (török) fenyegetés aggasztó súlyával függhet össze.

Nem vitás, az államszervezet rendi formáinak kialakulása Magyarországon is, mint másutt, szorosan és közvetlenül függött össze az osztályharc élesedésével, az elnyomó apparátus hatékonyabbá tételének szükségével. Világosan mutatja ezt úgyszólván valamennyi forrásadat, amellyel a rendi szervezkedés időszakából rendelkezünk. Az erdélyi országrész három „nemzetének” (a kiváltságoltak három fő csoportjának) uniója, alapokmányának betű szerinti szövege szerint elsősorban az 1437. évi nagy parasztfelkelés elfojtása — és csak másodsorban a török támadások elhárítása — céljából keletkezett. Az északkeleti megyék nemeseinek terebesi gyűlése a huszita mozgalmak elfojtására hozott határozatot. S hasonló célok olvashatók ki más effajta dokumentumainkból is.

Ugyanakkor valamennyi dokumentum utal — minél magasabb szinten keletkezett, annál nagyobb nyomatékkal — a török fenyegetés súlyára, a mozgósításnak, az erők összefogásának szükségességére. Az országgyűlési határozatokban 1397 és főleg 1439 után ez szerepel talán a legnagyobb súllyal. Más kérdés, mi valósult meg az országgyűléseken hozott határozatokból s mi nem. (Feudális viszonyok közt nem várható, hogy valamely törvényes rendelkezést

maradék nélkül teljesítsenek, kivált ha ez veszélyt vagy számottevő áldozatot jelent az uralkodó osztály tagjai számára. A török ellen nem egyszer elhatározott nemesi mozgósítás többnyire kudarcot vallott, a zsoldosok toborzására szánt adók behajtása súlyos nehézségekbe ütközött.) Forrásainkból annyi bizonyos, hogy a török probléma napirenden volt s a kormányzat köreiben, sőt mű több: országosan számoltak vele. Az állam erősítésének szükségességét ez is aláhúzta. Kormányzati körök utóbb, a rendi formák kialakítása során és azt követően tudatosan igyekeztek érvül használni ezt az állam s benne a központi hatalom erősítése, újabb erőforrások megnyitása (adók megszavazása, katonaság állítása stb.) érdekében.

Elterjedt felfogás szerint a rendiség súlyosan korlátozza a központi hatalmat, akadályozza annak kifejlését. Bizonyos megszorításokkal ez igaz is, főként a feudális állam későbbi, fejlettebb alakjának, az abszolutizmusnak viszonyaihoz képest. A rendi fejlődés kezdeti, korai szakaszára azonban nem teljesen érvényes. A rendek saját kiváltságaik védelmében, további követeléseik érdekében kezdetől fogva korlátozzák a központi hatalmat, pontosabban a növelésére irányuló törekvéseket. Részérdekeik húzzák meg a határt, ameddig a központi hatalom növekedését megengedhetőnek tartják. Eddig a határig azonban támogatják, minthogy szükségük van rá a hatalom régebbi birtokosaival, a megszokottság fő haszonélvezőivel, a nagyurakkal és kormányzati képviselőikkel szemben. S a korábbi viszonyokhoz, a „primus inter pares” állapotához képest ez a csupán szabott határig terjedő, korlátozott és korlátozó támogatás is erősödést jelent a központi hatalom s képviselője, az uralkodó számára.

Magyarországon a központi hatalom növelésének ez a — nézetünk szerint a rendi fejlődés kezdeti szakaszán általánosnak tekinthető — tendenciája az átlagosnál erőteljesebben érvényesült. A rendek itt is, mint másutt, igyekeztek beleszólni a régebben uralkodói, illetőleg tanácsi jogkörbe sorolt kérdések: külügy, hadügy intézésébe. De viszonylag könnyen, kevés zúgolódással beletörődtek, ha e kívánalmaik nem vezettek kellő eredményre. Itt is, mint másutt, központi kérdés volt a hadisegély címén kivetett, 1439 óta lényegében rendszeressé váló rendkívüli adó megszavazása. Másutt az ilyen kérdések hosszas huzavonákat váltottak ki. Magyarországon is okoztak olykor zúgolódást, ez azonban viszonylag hamar elült. A rendek igyekeztek beleszólni az adó kivetésébe, behajtásába, felhasználásába, de követeléseiket és esetleges ellenvetéseiket a központi kormányzat viszonylag könnyen elhallgattatta. Fő érve ilyen eljárásaiban mindenkor a védelem szüksége a török fenyegetéssel szemben. Mindezek alapján úgy hisszük, jogosnak tekinthető a felfogás, amely szerint Magyarországon a feudális állam rendi formájának létrejöttében s vele a központi hatalomnak a korábbi állapotokhoz képest számottevő erősítésében az általánosan döntő belső okok mellett jelentős szerepet játszott a külső ok is: a török fenyegetés.

Hihetőleg ugyancsak a török veszély elhárításának szükségleteivel függ össze a központi hatalomnak és hivatali—katonai apparátusának az a feltűnően gyors és relatíve nagyarányú — Európa keleti részsein ekkor, legfeljebb a nyolcvanas évek orosz államát számítva le, úgyszólván egyedülálló — fejlődése, ami Magyarországon a XV. század hatvanas és főleg hetvenes éveiben, Mátyás uralkodása idején tapasztalható. Ennek fontosabb tényei ismeretesek. A legfontosabbak: a jelentős létszámú (állandó keretében mintegy nyolc-tízezer főnyi, hadjáratok esetén toborzás útján ennek mintegy háromszorosára vagy még nagyobbra növelhető) és közvetlenül a királytól, illetőleg az általa kinevezett

paranesnokoktól függő zsoldos haderő létrejötte; a központi hivatalok: a kancelláriák, a kincstartóság, a hivatalszerűen működő ún. személynöki (personalis) bíróság kifejlődése illetőleg működésük differenciálódása és kormányzati szerepük nagyarányú megnövekedése; mindezek és a közvetlen királyi utasítások mellett a rendi gyűlések — s még inkább a régi nagyurak — szerepének fokozatos háttérbe szorulása. Történetírásunk, úgy véljük, jogosan emelte ki e tények jelentőségét. Ugyanakkor nem kevésbé jogosan utal a központi hatalom bázisának fogyatékosságára, gyors és nagyarányú kiemelkedésének ezzel szorosan összefüggő bizonytalanságára. A központi hatalomnak a század harmadik negyedében megfigyelhető gyors és nagyarányú kiemelkedését a belső és külső körülmények megfelelő alakulása, Mátyás és kormányzata részéről ennek ügyes és rugalmas (noha korántsem hibáktól mentes) kihasználása tette lehetővé. Nem volt azonban szilárd biztosítéka az elért eredmények tartóssá tételének. Mint a fejlődés hasonló fázisában más államoknál is megfigyelhető, a központi hatalom erősítésében, a központosítás menetében a körülmények változása megtorpanást, esetleg súlyos visszaesést eredményezhetett. Így történt Magyarországon Mátyás halála után, a XV—XVI. század fordulójának és a XVI. század elejének számottevően megváltozott körülményei közt.

Társadalmi bázisát tekintve, a központosítás Mátyás korabeli kísérlete — túl a katonai, hivatali apparátus személyzetén — főként a rendi erők, mindennekelőtt a köznemesség (annak vezető rétegei) és a városok (a városi rendi követeléseket elsősorban képviselő legfejlettebbek) időleges összefogására támaszkodott. Ez az összefogás a XV. század derekának rendi harciban jött létre, amelyek a ligauralom, a bárói-nagyúri kormányzat felszámolását, az állam rendi irányításának kialakítását célozták. A rendi erők, köznemesség és városok céljai természetesen lényegileg különböztek. Amellett mindkettőt belső — helyi és rétegszerinti — érdekeltérések is megosztották és gyengítették. Ennek ellenére alapjában azonos irányt követtek, legalábbis a bárói kormányzat, illetőleg a velejáró, szélsően anarchikus jelenségek megszüntetése tekintetében. Magában egyik rendi erő sem volt képes céljai elérésére. Mindkettő rá volt utalva a másik s azon túl a központi hatalom támogatására. S ennek biztosítása érdekében bizonyos határig segítette, vagy legalábbis elviselte a központi hatalom növekedését. Elviselte, sőt részben (noha nem ellentmondások nélkül) támogatta még akkor is, amikor ez már kezdett túlnőni a rendi kívánalmak szerint megengedhető mértéken. Mint szó volt róla, ebben az engedékenységekben a viszonyok kiforratlanságán túl számottevő szerepet játszott a török fenyegetés. Mátyás idején a központi kormányzat ügyesen kihasználta a helyzetet, a rendi fejlődésben meghatározott erőviszonyok alakulását. Kihasználta a városokat, de konkrét intézkedésekkel segítette fejlődésüket, sőt reménybeli tartalékaik: a városi irányú fejlődésben többé-kevésbé előrehaladt kisvárosok, mezővárosok érvényesülését is. A köznemesség szerepét az állam irányításában az országgyűlések ritkításával látszólag korlátozta; valójában a korábbinál teljesebbé tette, amennyiben segítette érvényesíteni régi törekvéseit: döntő befolyáshoz jutni a helyi, megyei igazgatásban és bíraskodásban. (Ekkorra vezethető vissza a később általánosuló gyakorlat, amely szerint a megyei bíróság és közigazgatás tényleges vezetőjét, az alispánt — akit korábban a nagyúr főispán nevezett ki familiarisai közül — a megye nemesei választották. Törvény rendelkezett arról, hogy a megyei bíróság illetékessége alól a megye területén fekvő nagyúri birtokok se legyenek mentesítve, illetőleg, hogy azok után is fizetni kell a megyei hatóság céljaira — egyebek közt országgyűlési követküldés céljára — kivetett ún. háziadót stb.)

Mindezek következtében Mátyás idején köznemesség és városok, központi hatalom és rendi erők egymásra utaltsága és együttműködése ha, nem is éppen zavartalan, egészében mégis hatásos és eredményes volt. Ez a sajátos összefogás, együttműködés tette lehetővé a központi hatalom Mátyás korabeli kiemelkedését. Ennek felbomlása okozta Mátyás halála után a központi hatalom hanyatlását, a nagyúri kormányzat egy új, ám a réginél nem sokkal haladottabb formájának kialakulását és nyomában a rendi harcok egy új, felettébb anarchikus és a hajdaninál jóval retrográdabb formájának létrejöttét, mindezekkel összefüggésben pedig az államszervezet jelentős gyengülését, némely vonatkozásban csaknem azt mondhatni: bomlását.

Közvetlen okokról beszélünk. Távolság tekintve olyan gazdasági, társadalmi, politikai jelenségekre kell felfigyelnünk, amelyek kisebb-nagyobb eltérésekkel jellemzőnek tekinthetők a kor Európájának keleti térségein. Mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi viszonyoknak az ún. „második jobbágyságot”, a „jobbágyság második kiadását” előkészítő, azt mintegy megalapozó és bevezető változására gondolunk. Kelet-Európa országaiban a „második jobbágyság” rendszere, mint ismeretes, általában a XVI. században terjedt el és még később szilárdult meg. Lényegileg a jobbágyparasztság röghözkötését, személyi függése szorosabbá tételét (jogi helyzetét tekintve a régi szolga-jobbágyok: servusok állapotához való visszatérítését vagy közelítését), szolgáltatások tekintetében — egyebek mellett — főként a robot súlyosbítását jelentette. Mindez összefüggött az árutermelés fejlődésében egy új, a fejlődés korábbi — a városok és a parasztság haladásának kedvezőbb, viszonylag szabadabb — vonalától eltérést, elkanyarodást jelentő, ilyen vonatkozásban egyenesen retrográd irányú: a majorgazdasággal kapcsolatos földesúri árutermelés kialakulásával és terjeszkedésével. Ez mindenütt, ahol létrejött, a feudális viszonyok tartós konzerválását, a feudális elnyomás különösen súlyos formáinak elterjedését és huzamos fennmaradását eredményezte. S bár keretei közt tovább haladt a fejlődés a haladottabb gazdasági-társadalmi viszonyok irányában, ez hasonlíthatatlanul lassúbb és a társadalom túlnyomó többsége számára sokkalta kínosabb, keservesebb folyamatnak bizonyult, mint aminőnek a fejlődés, a feudalizmusból való kibontakozás másik, a városi-paraszti árutermelés túlsúlyával összefüggő, Nyugat-Európa országainak legtöbbjére jellemző útja mutatkozott.

Haagsúlyozzuk, a XV—XVI. század fordulóján Kelet-Európa más országaiban sem alakult ki, semmiesetre sem vált még uralkodóvá a „második jobbágyság”, sem az árutermelésnek roboton alapuló, majorgazdasággal egybekötött földesúri rendszere. Legfeljebb egyes előzményei figyelhetők meg s azok sem mindenütt. Magyarországon ekkor még szó sem lehet ilyesmiről. Vannak földesúri majorok, de számuk és terjedelmük elenyésző a telekrendszerbe tartozó vagy esetleg azon kívül álló jobbágyparaszti gazdaságokéhoz képest. Az árutermelés, amennyiben ilyenről beszélhetünk, túlnyomó részben városi, mezővárosi és jobbágyparaszti elemek kezében van. A paraszti terhek súlyosak, de a robot általában — kivételeket itt nem tekintve — mondhatni jelentéktelen. A jobbágyparasztság, ha fizetési kötelezettségeit teljesítette, rendelkezik földje és egyéb javai átörökítésének jogával; rendelkezik továbbá az ún. szabad költözés — gyakorlatban: a földesúr felcserélése, elvileg azonban: a függőviszony felmondása — jogával is, amit elődei országosan a XIII. század küzdelmeiben vívtak ki. Mindez gyökeresen eltér a „második jobbágyság” jellegzetes állapotaitól. S mégis, a XV—XVI. század fordulóján, még inkább a XVI. század elején megfigyelhetők olyan jelenségek (nem egyszer inkább csak halványan körvonalazott ten-

denciák), amelyek felfoghatók úgy, mint a fejlődés irányváltozásának előjelei. Mozzanatok, amelyek alapjukban, eredeti értelmükben másneműek ugyan, később azonban, változott körülmények közt részévé válhatnak, részévé is válnak a „második jobbágyság” útjára elkanyarodó, eltorzult menetű fejlődésnek. S e jelenségek tárgyunk, a rendi fejlődés és a rendi ellentétek jellegének alakulása tekintetében sem közömbösek.

Újabb kutatások, főleg Pach Zsigmond Pál átfogó eredményei (s emellett mások, így Fügedi Erik egyes részletekben fontos észrevételei) nyomán határozottan állítható, hogy a XV. század végén, a XVI. század elején Magyarországon nem folyt szoros értelemben vett földesúri áruterelés, legalábbis számottevő mértékű nem. Éppen ilyen határozottan állítható viszont, hogy már a XV. század derekán és utóbb egyre fokozódó arányokban a földesurak jelentős része kezdett bekapcsolódni egyes mezőgazdasági termények (kivált a könnyen szállítható és értékesíthető bor és élőállat) kereskedelmébe. Egyes földesurak ezt személyesen, a legtöbben azonban — főként a nagyvagyonúak — megbízottak útján, és pedig néha városi-polgári közvetítők, rendszerint azonban „officialis” kategóriába tartozó alárendeltjeik: várnagyok, gazdatisztek segítségével tették. Ez utóbbiak sorából kerül ki a nemesi eredetű üzletemberek egy sajátos és a századforduló táján szaporodni látszó csoportja, amelynek tagjai részint adó fejében beszedett, részint felvásárolt, esetleg egyházi tizedbérlet révén összegyűjtött terményeket rendszeresen visznek vagy vitetnek piacra és az így vagy egyéb úton szerzett pénzzel további kereskedelmi (vagy esetleg hitel- és zálogügyleti) üzletezést folytatnak. A jelenség tanulságos és figyelemre méltó, párhuzamait megtaláljuk más országok más irányú fejlődésében, nemegyszer mint a nemesség vagy egy része elpolgáriasodásának, egyfajta „új nemességgé” válásának (illetőleg ilyen értelmű folyamat megindulásának) első jelét. Magyarországon azonban a tárgyalt jelenség — mint megfelelői Kelet-Európa országaiban — más irányú, más-nemű további fejlődésbe torkolt.⁴

A nemesség egy részének bekapcsolódása egyes mezőgazdasági termékek kereskedelmébe egyebek közt azt jelentette, hogy az uralkodó osztály (legalábbis annak közvetlenül érdekelt csoportja) a piacon tulajdon jobbágyságainak konkurrensként, de mindenesetre a termények piaci értékesítését korábban úgyszólván kizárólag kézbentartó polgári és paraszti elemek vetélytársaként jelentkezett. Ebben az egyenlőtlen versenyben a polgári és paraszti elemeket a szokás és a tapasztalat mellett korábban szerzett kiváltságaik segítették, különösen az olyanokat, akik — mint a városok és a fejlettebb mezővárosok, kivételképpen egyes királyi falvak privilegizált lakosai — vámmmentességgel és egyéb kereskedelmi előjogokkal rendelkeztek. A nemesség ezt a kezdeti hátrányt feudális kiváltságainak, továbbá törvényhozási és kormányzati befolyásának érvényesítésével (később pedig ezen túl a nem nemesi kiváltságok korlátozásával) igyekezett ellensúlyozni. Korábban is szokás volt vámmmentességet adni olyan termények, áruk után, amelyeket nemesek saját háztartásuk céljaira szállítottak. A századforduló feudális törvényhozása kiterjeszti a mentességet minden olyan árra, amelyet

⁴ Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963, és: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bpest. 1960; Fügedi E.: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 1960; vö. Székely Gy.: Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500. Études Historiques I., ill. Agrártörténeti Szemle 1961.

nemesek szállítanak vagy szállíttatnak (tehát a nem saját szükségletüket, hanem egyéb — például kereskedelmi — célokat szolgálókra is), az egyik ilyen intézkedés jellegzetesen nemesi-rendi felfogást tükröző indokolása szerint azért, mert méltánytalan, hogy ilyen jogokkal polgárok és parasztok rendelkezzenek, csak éppen a nemesek nem, „akiknek elődei ezt az országot vérük hullásával megszerzték és megtartották”.⁵

A nemesség jogainak ez a kiterjesztése nyilvánvalóan a városi-paraszti árutermelés, illetőleg kereskedelem érdekeinek rovására, konkrét korábbi eredetű városi-mezővárosi (részben paraszti) jogok, szokáson alapuló és részben írott kiváltságban is szentesített hagyományos gyakorlati eljárások sérelmével történt. Ezzel párhuzamosan, illetőleg ezt követően megfigyelhető a nemesi jogok további kiterjesztése a korábban kialakult városi kiváltságok rovására más területeken is, például a városokba költöző nemesek adózása, városi hatósághoz való viszonyuk alakulása vonatkozásában. Mindez együttvéve azt jelenti, hogy a nemesség körében, amelynek egyes rétegei korábban, a rendi átalakulás időszakában a városok szövetségeiként léptek fel, most olyan törekvések bontakoznak ki, amelyek objektíve sértik a városok érdekeit és eleve magukban hordozzák egyfajta városellenes nemesi politika kialakulásának csíraformáit.

Ma még nem tudjuk pontosan lemérni, mennyiben befolyásolták az imént tárgyalt jelenségek a századforduló törvényhozásának és igazgatási gyakorlatának egyes irányukban, kihatásukban kétségtől városellenes intézkedéseit. Ezek létrejöttében a tárgyaltakon kívül egyéb okok is közrejátszhattak. Most folyó és ezután indítandó részutatások feladata feltárni az ilyeneket, ezek egymásra hatását és összefüggéseit. Tény, hogy a századforduló törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben — szöges ellentétül az előbbi korok nem zökkenésmentesen, nagyjából mégis egyenes vonalon város- és mezővárospártoló politikájával — sorozatosan találkozunk a növekvő város- és mezővárosellenesség (legalábbis a városi, mezővárosi fejlődés szempontjából káros, azt korlátozó tendenciák) jeleivel. Ezek sorában különös figyelmet érdemel — mint már egyes régebbi kutatóink érdeklődését felkeltette — a XV. század végének az a két törvényes rendelkezése (1492., 1498.), amely a földesúri „kilenced” fizetésének kötelezettségét kiterjeszti minden feudális tulajdonban levő földre, tekintet nélkül használatának és birtoklásának módjára; kiterjeszti tehát ezt a jobbágy-paraszti kötelezettséget az olyan szőlőkre, szántókra és egyéb területekre is, amelyek valamely földesúr tulajdonába tartoztak ugyan, de bérletként városi vagy mezővárosi polgárok használatában lévén, addig a bérleti díjon kívül minden egyéb feudális terheléstől mentesek voltak. Hogy ez az intézkedés mennyiben függött össze a kibontakozó földesúri kereskedelem érdekeivel, mennyiben az ekkor már mutatkozni kezdő város- és mezővárosellenes tendenciákkal és mennyiben — ezeken túl — egyéb okokkal, mai tudásunk szerint nem végérvényesen eldönthető kérdés. (Mint másutt jeleztem és alább itt is érinteni fogom, magam hajlandó vagyok az elősoroltak mellett egyéb indítékok feltételezésére.) Annyi bizonyos, hogy a kilenced-kötelezettség kiterjesztése olyan intézkedés volt, amellyel a századforduló törvényhozása ismét csak városi és főleg mezővárosi érdekeket és kialakult jogi gyakorlatot sértett. Amellett közvetve súlyos-

⁵ Ezt valamint a szövegben idézett törvényeket általában lásd Magyar Törvénytár. Corpus Iuris Hungarici 1000—1895 (szerk. Márkus D.) I. (kiad. Nagy Gy.—Kolosvári S.—Óvári K.) Bpest. 1899; Werbőczy Tripartituma uo. (kiad. Kolosvári S.—Óvári K.) Bpest. 1897.

bította a parasztság helyzetét, amely ekkor egyéb okok, közvetlenül a parasztságot illető intézkedések következtében amúgy is számottevően súlyosbodott.

Ha végigtekintjük a jobbágyparasztság helyzetének alakulását a XIII. század második fele — az országosan szabad költözés jogának kivívása és a telekrendszer mint alapvető gazdálkodási forma és adózási alapegység elterjedése — óta, nagy vonalakban a következőket tapasztaljuk. A jobbágyparaszti terhek, a XIII—XIV. században még inkább a terménybeliek, a XIV. század végétől egyre fokozottabban a pénzbeliek folyamatosan nőttek. A XV. század derekán, úgy látszik, az átlagos jobbágytelekre nehezedő földesúri pénzterhek elérik, talán túlszárnyalják a régebbi típusú s helytel-közzel már avultnak számító egyéb járadékformák — robot és termékszolgáltatások — pénzegyenértékét. A század folyamán gyakran találkozunk ezek némelyikének pénzben történő megváltásával is. Ha pedig figyelembe vesszük a parasztság nem földesúri — állami, egyházi — adózását, határozottan állíthatjuk, hogy pénzterhei felülmúlják a többit. Mind a földesurak, mind egyéb adóztatók (a XV. század második felében főként az állam) részéről általános a törekvés a terhek, főként a pénzbeliek növelésére, ám a jobbágyparaszti ellenállás még képes ezt a törekvést oly mértékig egyensúlyban tartani, hogy ne veszélyeztesse a paraszti gazdaságok összességének és vele a paraszti árutermelés egészének emelkedő tendenciájú fejlődését. Ugyanakkor azonban megfigyelhető a jobbágyparasztság növekvő differenciálódása: az egyik póluson egy viszonylag vagyonos, több igaerővel és esetleg több telekkel (vagy ennél is jövedelmezőbb termelési formákkal: kertekkel, szőlőkkel, állattartásra alkalmas területekkel) rendelkező gazdag paraszti réteg, a másik végleten a csupán telektörredéssel, házhellyel vagy azzal sem rendelkező zsellerek és nincstelnek növekvő, a XV. században és kivált a következő század elején számra is jelentős csoportjai. A kettő közt számra, úgy látszik, még a XVI. század elején is messze a legjelentősebb a telekkel (gyakorlatilag azonban egyre inkább csak fél- vagy negyedtelekkel) rendelkező középréteg. E különböző rétegek jelenléte, követeléseiknek helyzetükből eredő eltérése világosan kiolvasható a kor jobbágyparaszti mozgalmaira vonatkozó adatokból is.

A most leírt fejlődés lényegileg annyit jelent, hogy a magyarországi jobbágyparasztság a XIII—XV. században, az „érett” feudalizmus időszakában, a feudális kizsákmányolás növelésének (és pedig az egyszerű árutermelés fejlődésének körülményei közt főleg pénzterhek formájában történő növelésének) súlya alatt megindult és számottevően előrehaladt a vagyoni differenciálódás útján. Egészének helyzete nehéz, egyes rétegeinek helyzete pedig — a zselléréké s kivált a nincstelneké — a falusi gazdálkodás addigi rendszerében tarthatatlanná vált. Ezek csak akként segíthettek magukon, hogy eselédként vagy nap-számosként munkába szegődtek a vagyonosoknál, esetleg elkóboroltak vagy a városok, mezővárosok plebejus elemeit szaporították. Bármennyi terhet, megpróbáltatást jelentett a jobbágyparasztság egésze és különösen egyes rétegei számára, a fejlődésnek ez a menete haladást jelentett, és pedig a haladásnak, a feudalizmusból való későbbi kiemelkedés előkészítésének viszonylag rövidebb, viszonylag szabadabb útját jelezte. Azt, amelyen Nyugat-Európa országainak parasztsága járt. Nem azt, amelyre utóbb Kelet-Európa országainak, köztük Magyarországnak parasztságát a „második jobbágyosság” rendszere kényszerítette.

Bármennyire súlyos volt a növekvő pénzterhek, ha terjedése a járadék régebbi formáinak rovására, esetleg éppen azok megváltásával (tehát visszaszorításával) együtt történt, nem jelentéktelen könnyebbédést is hozott a jobbágyéletben. Mindenekelőtt személyi függésének lazulását, továbbá a gazdasága

fejlesztésére fordítható idő (és részben: anyagi lehetőségek) növekedését eredményezhette. Egyes művelési ágak — kert, szőlő stb. — vonatkozásában kétséget kizáróan kimutatható, hogy így is történt. Pontos felmérések híján egyelőre nem állítható határozottan, de az eddig elemzett adatok alapján feltehető, hogy a XV. században ez volt a fejlődés általános tendenciája. Külön figyelmet érdemel emellett a paraszti differenciálódás, szelléresedés során elpusztásodott, majd utóbb vagyonos parasztok vagy mezővárosi lakosok, esetleg polgárok által bérbe vett és a bérmunka valaminő elődjének tekinthető módon, szegények és nincstelének fizetett munkájával újból művelés, használat alá fogott földek helyzete. Ezekre, bár feudális tulajdonban maradtak, a bérleti díjon kívül rendszerint semmiféle feudális teher, a telekrendszerben egyébként jellemző jobbágyi szolgáltatás nem nehezedett. Feudális tulajdonának — s emellett esetleg művelője, sőt bérlője személyes függésének — fennmaradt szálaitól eltekintve, az ilyen föld lényegileg bérletnek tekinthető. Az „érett” feudalizmus Magyarországnak mezőgazdaságában ez a jelenség egy jövőbe mutató, haladottabb munkaviszony és, gazdálkodási mód csíraformáját jelenti; ebbeli fontosságát már egyes régebbi kutatók felismerték, újabb történetírásunk pedig Molnár Erik okfejtése nyomán behatóan vizsgálta. Statisztikai jellegű, országosan érvényesíthető feldolgozások híján nem tudunk pontos adatokkal szolgálni a jelenség elterjedéséről; azt azonban eddigi ismereteink alapján is határozottan állíthatjuk, hogy kiterjedése az ország számos vidékén — főként a mezővárosok környékén — a XV. század derekán és végén nem volt jelentéktelen.⁶

A feudális tulajdon, a föld és művelője fölött gyakorolt uralom szempontjából az imént vázolt fejlődés bizonyos értelemben lazulást, ennélfogva veszedelmet jelentett. Érthető, ha a földesurak köreiből — réteggülönbségekre mindinkább tekintet nélkül — kezdett kialakulni a törekvés a lazulás jelenségeinek megszüntetésére, a föld és ember feletti hatalom megszilárdítására. Nem utasítva el a fentebb jelzett felfogást, amely szerint a századforduló törvényhozását és kormányzati intézkedéseit számottevően befolyásolhatták a nemességnek vagy egy részének kereskedelmi érdekei, a magunk részéről ez intézkedések alapját, legfőbb okát a fentebb jelzett összefüggésben látjuk. Első renden erre vezetjük vissza már a XV. század végének a kilenced kiterjesztéséről szóló (s főként a bérleti jellegű földek jobbágyi terhelését, tehát feudális függését hangsúlyozó, azt előtérbe állító) intézkedéseit; még inkább és még határozottabban azokat a későbbi, nagyrészt az 1514. évi parasztháború leverésével és megtorlásával kapcsolatos rendelkezéseket, amelyek kimondott fő célja — túl a bosszún és megtorláson — a jobbágy személyi függésének szorosabbá tétele. Ezt jelenti a „perpetua rusticitas”: a röghözkötéssel összefüggően kimondott „örökös” jobbágyság vagy inkább szolgaság. Ugyanilyen fontos célja továbbá a nem nemesi elemek, kivált a jobbágyok előzőleg kialakult földhasználati jogainak korlátozása, illetőleg részben teljes eltörlése. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a törvényeket egybevetjük Werbőczy egyidejű, a nemesi jogot rendszerbe foglaló Tripartitumának megfelelő részeivel, amelyek szerint a jobbágnak az általa művelt földön — szemben a korábbi tényleges gyakorlattal — semmi joga nincs, hanem csupán munkájának „bére” illeti meg. Most mellékes a sokat tárgyalt kérdés, mennyiben befolyásolta Werbőczy gondolatmenetét és fogalmazását a római jog; tárgyunk

⁶ Ezekre az összefüggésekre Molnár E., *Pach Zs. P., Székely Gy.* i. m., valamint saját i. írásaim mellett vö. *Makkai L.*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár-Cluj. 1957.

szempontjából a tendencia fontos, amelyet kifejez. Ennek fő tartalma, nem kétséges, a föld és jobbágy feletti nemesi uralom kiterjesztése és megszilárdítása.

Mint ismeretes, a Tripartitum nem emelkedett törvényerőre, mindamellett évszázadokon át szinte szentírásként használták, főként a megyei és más hatóságok nemesi vezetői, mint a nemesi jogok alapvető foglalatát. Az 1514. évi törvényeket gazdasági és politikai okok következtében nem lehetett maradék nélkül megvalósítani; a jobbágyok röghözkötését, költözési joguk megszüntetését illető intézkedéseket a XVI. század derekán törvényesen is módosítani kellett. Ám a „véres” törvény szelleme tovább élt és hatott a következő időszakban és beletorkolt a „második jobbágyság” később kialakuló rendszerének későfeudális jogalkotásába.

Mind ezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, hogy nagy vonalakban jelezzük az alapvető gazdasági, társadalmi viszonyok alakulását a XV—XVI. század fordulójának Magyarországon. Jelezzük az alapot, amelyen a nemesi rendek — az elvileg egységes nemesi renden belül ténylegesen létező két rend, az ezeknek megfelelő nagyúri és köznemesi „párt” — egymás közti harcai és egyre egységesebben paraszt- és városellenes (a fejlődés viszonylag szabadabb irányával egyre határozottabban szembeforduló) állásfoglalásai kibontakoztak.

Mint adatszerűen jórészt már a régebbi történetírás megvilágította, Mátyás halála után a bel- és külpolitikailag egyaránt zavaros helyzetben ismét nagyúri kormányzat került az ország élére. Ez a hajdaniaktól abban különbözött, hogy bár magába foglalta a régi bárók utódait, feladatát és céljait csak a Mátyás idején nagyfontosságúvá lett központi hivatalok útján, az akkor vezető szerephez jutott katonai-hivatali arisztokrácia segítségével, azzal megegyezve és összefogva tudta ellátni. A köznemesség a nagyúri kormányzat új formájával szemben eleinte a régi módon a központi hatalom támogatását kereste. De mert az új királyt, Jagello Ulászlót, akinek az országban sem birtoka, sem társadalmi bázisa nem volt, a nagyurak segítették hatalomra, mindvégig sikerült őket befolyásuk alatt tartaniuk. (Amint akkoriban mondták: olyan királyt akartak, akinek „üstökét a markukban tartják”. Sikerült olyant szereznüik.) Ilyen körülmények közt a központi hatalom — köznemesség — városok közti szövetség Mátyás korára jellemző formáinak felújításáról szó sem lehetett. A köznemesség vezetői ezt felismervén, új, önálló rendi politika útjára tértek. Különböző — trónigénylőnek is alkalmas — hatalmasok (előbb Mátyás természetes fia, Corvin János, majd ennek halála után a Szapolyai család) uszályába szegődve, őket támogatva és tőlük remélve támogatást, felleptek az államvezetés köznemesi rendi ellenőrzésének, illetőleg az irányítás átvételének igényével. A két nemesi „párt” — nagyurak és köznemesek — közt harminc évig tartó, egyre élesebb küzdelem kezdődött az államvezetés, a hatalom gyakorlásának módja, rendi megosztásának jellege és mértéke kérdéseiben. A harcok homlokterében a tisztségek elosztása, a hivatalok ellenőrzése, az állami bevételek behajtása és felhasználásuk mikéntjének megállapítása és más ezekhez hasonló, lényegileg tehát valóban az államapparátus működését meghatározni látszó kérdések álltak. Mélyebbre tekintve alig tartathatjuk kétségesnek, hogy a nemesi-rendi csoport- és rétegellentétek mögött végső soron az alapvető feudális érdekek: a minél több föld, minél több adózó feletti hatalom (e hatalom megosztásának mértéke) kérdései húzódtak meg. Az állam, az erőszakapparátus irányításának mikéntje, az abban való részesedés mértéke más, közvetlenebb érdekek és előnyök mellett végső soron ezért volt fontos a nemesség valamennyi rétege, mindkét pártja számára.

Éles és mindinkább élesedő, sőt elfajuló ellentétek közepette a nemesi pártok képesek voltak összefogni alapvető földesúri osztályérdekeik védelmében. Ez történt 1514-ben a nagy parasztháború idején: a nagyúri párt vezetőjét esküdt ellensége, az ellenpárt vezetője menti meg Temesvárnál Dózsa hadainak ostromló gyűrűjéből. A nemesi összefogás azonban csak a parasztháború leverésének és megtorlásának idejéig tartott. Utóbb az előzőknél is élesebb, elkeseredettebb ellentéteknek, belső harcoknak adott helyet. E harcokban az állam belső ereje, ellenálló képessége csökkent, külső befolyása és tekintélye úgyszólván semmivé vált. A központi hatalom lehangyolott, helyzete bizonytalanná vált, teljesen függetlenül attól, mikor melyik nemesi párt volt éppen uralmon vagy hatalmi túlsúlyban. Mátyás korabeli bázisa felbomlott. Akkori támogatói közül a köznemesség, tárgyaltuk, új utakra tért. A városok keresték ugyan a központi hatalommal a kapcsolatot, de annak megváltozott helyzetében és a korábbtól eltérő irányú politikája mellett nem kaptak tőle megfelelő támogatást. Önmagukban gyengének bizonyultak nemhogy a központi hatalom megsegítésére, hanem még legsajátabb érdekeik védelmére és rendi követeléseik érvényesítésére is. A nemesi pártok kormányzatában mindinkább kibontakozó paraszt- és városellenesség körülményei közt visszahúzódtak a politikai jellegű küzdelmekről. Az állam irányítása körül folyó rendi harcokban egyáltalán nem vettek részt.

Van olyan felfogás (újabb történetírásunkban ezt képviseli például Szücs Jenőnek a XV. századi magyarországi városfejlődést egyébként szépen megvilágító munkája),⁷ amely szerint már a századfordulón, sőt talán már a XV. század derekán megkezdődött volna a magyarországi városfejlődés utóbb kétségkívül kimutatható megrekedése, megtorpanása. Nem osztjuk ezt a felfogást, noha szükségesnek tartjuk magunk is hangsúlyozni, hogy a magyarországi városok és mezővárosok fejlődésének, e korbeli problémáinak teljes tisztánlátásához további kutatások kívánatosak. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a magyarországi városfejlődés — igen jelentős XIV—XV. századi eredményei ellenére — elmaradt a nyugatihoz képest. Ez súlyos bélyeget nyomott az ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaira. Gyengeséget jelentett a központosító kísérletek belső bázisában. Gyengeséget, torzulást, retrográd vonásokat eredményezett a magyarországi rendiség arculatán.

Fentebb jelzett felfogásunk szerint a rendiség elvileg és általánosan, lényegénél fogva feudális, pontosabban a feudalizmus fejlődésének meghatározott fokán fellépő, annak viszonyaiban gyökerező jelenség. Ilyen értelemben feudális, noha tartalmaz olyan vonásokat, amelyek megkülönböztetik a „feudalizmus” fogalmának alapvető jegyeitől, illetőleg az ennek alapjául vett tipológiától, akár a szó marxista (földesúr—jobbúgy viszony), akár régebbi — és olykor ma is használatos — nem marxista (vazallus függés) értelmezését nézzük. A megkülönböztető jegyet nem annyira a kapcsolatok vertikális vagy horizontális jellegében látjuk (noha, mint érintettük, ezt sem tekintjük elhanyagolhatónak), hanem mindenekelőtt a városok és az érdekeiket, követeléseiket politikai síkon érvényesíteni törekvő városi rend létében. A városi rend, mint a középkori városok érdekeinek,

⁷ Szücs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955 és másutt. Vö. *Ember Gy.*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. Bpest. 1958 és: Magyarország külkereskedelmének XVI. századi történetéhez. Századok 1961, továbbá *Kubinyi A.*: i. m. (Tanulmányok Budapest múltjából XV.), *Pach és Székely* i. m. stb. — A mezővárosok városi „tartalék” szerepére illetőleg az ezzel kapcsolatosan vitatott kérdésekre vö. *Elekes*: i. m. és az ott i. irodalmat.

törekvéseinek összegezője, maga is jellegzetesen középkori képződmény. Maga is a feudális viszonyokban — az „érett” feudalizmusnak az egyszerű árutermelés fejlődésével meghatározott viszonyaiban — gyökerezik és azokon nem lép túl, legfeljebb egyes önmagukat túlélő maradványaival. Mindamellet a rendiségen belül, annak egyéb összetevőíhez képest valami újat, jövőbe mutató jelenséget képvisel. Bármennyire a feudális viszonyokba ereszti gyökerét, a középkori város a jövő haladottabb — polgári — gazdaságának és társadalmának csíráit érleli. Helyzete sajátosan ellentmondásos: megfér a feudalizmus keretei közt, ugyanakkor lazítja, tágítja, feszegeti annak kötelekeit. Ezért meghatározó jelentőségű a városi rend megléte, ereje, relatív súlya a rendiség jellege s alakulásának perspektívái szempontjából.

A városok gyengesége következtében a magyarországi rendiség — mint általában Kelet-Európa országainak hasonló képződményei — kezdettől fogva hangsúlyozottan feudális, közelebről nemesi-földesúri vonásokat mutat. Noha fejlődésének kezdeti szakaszán nem csupán teret enged a városi követeléseknek, hanem kifejezetten támogatja, pártolja azokat, a nemesi-földesúri igények, törekvések már ekkor messzemenően dominálnak benne. Jóval nagyobb mértékben, mint ez a rendiség természete, alapvetően feudális meghatározottsága alapján természetes; jóval nagyobb mértékben, mint a nyugati feudális államok rendiségében vagy akár a német birodalmi tartományokban. A magyarországi rendiségnek ez a szembeszökően nemesi-földesúri jellege eleve korlátozást jelentett abban a vonatkozásban, milyen mértékig támogathatja — egyáltalán képes-e támogatni — a rendi erőkre támaszkodó kormányzat a feudális keretek közt bontakozó, azokon túl nem lépő, de azokon túlmutató, gazdasági-társadalmi haladást képviselő erőket. Mint földesúr, a király érdekelt volt a jobbágyok költözési jogának fenntartásában; míg az uralkodó osztálytól vagy legalább annak egy részétől megfelelő támogatásban részesültek, királyaink elvileg és gyakorlati kormányzati intézkedéseikkel ezt az álláspontot képviselték. Mint a városok adóztatói, vagyoni gyarapodásuk haszonélvezői, közvetlenül érdekelve voltak a városok — és reménybeli tartalékaik, a városias úton fejlődő helységek — fejlődésének előmozdításában. Noha nem teljes következetességgel, a XV. században a királyok általában erre törekedtek. A század derekán, különösen Mátyás kormányzata idején ezenfelül létrejön egyfajta politikai együttműködés központi hatalom és városok (és tartalékaik) közt, ami a rendi államszervezet keretei közt a központosítás érdekeit hivatott szolgálni. Ez azonban nem változtat a tényen, hogy döntő mértékben még a központosításra törekvő uralkodó, Mátyás is a nemességre, közelebről a köznemesség vezető rétegeire volt kénytelen támaszkodni. Ami eleve korlátozást jelentett mind a központosító törekvések és kibontakozásuk, mind pedig különösen eredményeik tartóssá tétele szempontjából.

A Mátyás halálát követő zavarok, az anarchia új formáinak elhatalmasodása, a központosítás eredményeivel szemben mutatkozó rendi visszahatás, a nemesi-rendi pártvillongások akkor is súlyos következményekkel jártak — járhattak — volna, ha mögöttük csupán a magyarországi rendiség eredeti alkati, szerkezeti gyengeségei húzódnak meg. De mint jeleztük, emellett és ezen túl többről is volt szó. Az alapvető gazdasági és társadalmi viszonyokban olyan változások érlelődtek, amelyek végül, kibontakozásuk folyamán megváltoztatták a fejlődés menetét, eltérítették azt korábbi irányától, előkészítették beletorkollását egy új, a korábbinál kedvezőtlenebb, a haladás ütemét lassító, bizonyos értelemben mondhatni: az előzményekhez képest retrográd irányba. Ismételten hang-

súlyozzuk, nem magyarországi sajátosság ez; lényegileg ilyesmi történt Kelet-Európa összes országaiban. Magyarországon a helyzetet a török terjeszkedés, a nyomában következő szétdaraboltság, a másfél évszázadra tartósuló hadiállapot bonyolította és súlyosbította.

A XV—XVI. század fordulójára jellemző, a továbbiakban erősödő gazdasági-társadalmi ellentmondások, belső feszültségek 1514 nagy parasztháborújában robbantak ki. Mint ismeretes, a parasztháború törökellenes népfelkelésnek, keresztres háborúnak indult. Leverésével és véres megtorlásával, valamint ezt követően a parasztság megmaradt erejét gúzsbakötő intézkedésekkel a kormányzat, az uralkodó osztály azt az erőt semmisítette meg, amely Mátyás hatalmas hadseregének a nagyúri kormányzat első intézkedései során végrehajtott szétzüllesztése után talán még képes lehetett a fenyegető külső ellenség feltartóztatására — mint erre 1456-ban Belgrádnál példát mutatott. Mint már a régebbi történetírás egyes képviselői hangsúlyozták: 1514-től egyenes út vezetett 1526-ig, a parasztháború leverésétől a mohácsi csatavesztésig, a középkor magyar államának rákövetkező összeomlásáig. A rendi kormányzat, a hatalomért versengő két nemesi párt nem volt képes a folyamatot feltartóztatni.

Történettudományos kutatásokban kerülni szokás a „mi lett volna, ha . . .” indítású kérdésfeltevést. Nem áll módunkban megállapítani, milyen módon alakult volna a magyarországi rendiség, rendi kormányzat a török hódítás és következményei: a függetlenség elvesztése, az államterület szétdarabolása, a hadiállapot tartósulása nélkül, töretlen vonalú fejlődés esetén. Annyit azonban a tények elemzése alapján is megállapíthatunk, hogy a magyarországi rendiség súlyos korlátokat hordozott, a rendi kormányzat még súlyosabb zavarokat és gyengeségeket mutatott. Egyéb okok, mindenekelőtt a külpolitikai helyzet és az európai hatalmi viszonyok kedvezőtlen alakulása mellett ez nem csekély mértékben járult hozzá, hogy a magyar rendi állam a XVI. század derekán képtelennek bizonyult a ránehezedő külső nyomás elhárítására vagy legalább időleges enyhítésére.

A magyarországi rendiség, rendi kormányzat Mohács előtti fejlődésének fentebbi vázlatos áttekintésében igyekeztünk az eddigi kutatások legszilárdabbnak látszó eredményeire támaszkodni. Mégis több helyen utalhattunk, kötelességünk volt utalni a megállapítások hézagaira, problematikus vagy hipotetikus jellegére, további beható részkutatások szükségességére. Alaposabb, a részletekre jobban kiterjedő előadás esetén még több problémát, velük a kutatás még több tennivalóját jelezhetjük volna. Mint előljáróban érintettük, okunk van remélni, hogy folyó és ezután indítandó munkálatok (a kérdéskör ismert és tapasztalt kutatói mellett számítva most jelentkező fiatalok, disszertánsok eredményeire is) nem nagy idő múltán tisztázni fogják a ma még számunkra tisztázatlan, nem kielégítő módon kimunkált kérdéseket is.

L. ELEKES

**ANTAGONISMES DES ORDRES DANS LA HONGRIE DU XVe SIÈCLE
ET LES PROBLÈMES DE RECHERCHE EN SURGIS**

(Résumé)

Se fondant sur le vif intérêt observable depuis quelque trente années à l'échelle internationale à l'égard des problèmes posés en connexion avec le régime des Ordres et le gouvernement de ce même régime, l'auteur de l'étude résume ses propres conceptions formulées ailleurs quant aux critères précisant la notion du régime «des Ordres», quant à la forme que ce régime connut dans le cadre de l'État féodal. Il se met à esquisser les prémisses de l'évolution du régime des Ordres remontant au XIIIe siècle, son développement et caractère épanoui au cours du XIVe et du XVe siècles et les formes prédominantes que ce régime accusa dans le gouvernement de l'État. L'auteur traite également des corrélations intérieures et extérieures se faisant prévaloir dans la base interne de l'évolution, dans le renforcement relativement considérable présenté par le pouvoir central et soumet à l'examen ces mêmes corrélations en connexion avec les résultats transitoirement notables montrés par les essais de centralisation dans la seconde moitié du XVe siècle. Il procède à une analyse de la réaction témoignée par les Ordres à l'égard de ces essais, examine l'anarchie survenue dans ce même régime à la rencontre du XVe et du XVIe siècles, ses principales formes: les luttes des partis des Ordres nobiliaires, leurs rapports avec les changements accomplis sur le plan des conditions économiques et sociales; il ne manque pas de renvoyer aux rapports existants entre ces changements et la guerre paysanne de 1514, respectivement entre les tendances de représailles qui suivirent sa défaite et finit par relever les corrélations observables entre l'anarchie du régime des Ordres, le défaite de la guerre paysanne et la perte de l'indépendance de l'État hongrois accomplie par suite de l'avance des troupes ottomanes. Pour terminer l'auteur de l'étude n'est pas sans alléguer à des corrélations plus lointaines, où les phénomènes en question se présentent comme les antécédents et, en partie, comme les prédecesseurs de l'évolution connue en Europe orientale, région où la féodalité tardive s'était engagée dans la voie d'un détour suivi dans la direction du «deuxième servage». L'auteur n'omet pas d'attirer l'attention à la nécessité des recherches à poursuivre encore à cet égard, en précise les moyens et les problèmes majeurs qui y sont surgis.